

У ГЛИБ ВІКІВ

УДК 94(477)

Ігор Ситий

КИРИЛО ТРАНКВІЛІОН-СТАВРОВЕЦЬКИЙ – ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ПЕРШОДРУКАР

Стаття присвячена життю та діяльності Кирила Транквіліона-Ставровецького, чернігівського першодрукаря.

Ключові слова: книга, Чернігівщина, Кирило Транквіліон-Ставровецький.

Два міста в історії Чернігово-Сіверської землі відігравали найзначнішу роль. Це Чернігів та Новгород-Сіверський. Протягом багатьох століть вони впливали на соціально-політичні та культурні процеси, що протікали у нашому регіоні, зокрема, це стосується появи та розвитку книгодрукування.

Серед частини західноєвропейських дослідників і досі панує думка, що перша книга на східнослов'янських землях була надрукована у Чернігові. У 1779 р. віденською друкарнею був виданий каталог інкунабул, де повідомлялось про «Октоих Иоанна Дамаскина напечатанный на славянском языке кирилловский шрифтом в 1493 г. в Черногавии (Чернигове?) Георгием Черноевиком». Проте у 1814 р. чеський учений Йосип Добровський спростував ці дані. З'ясувалося, що його друг Іржи Рибай у бібліотеці м. Офен знайшов Октоїх 1493 р., над яким за розпорядженням чорногорського власителя Джурджа Црноєвича працював інок Макарій з Чорногорії. Про цю знахідку він повідомив Фортуната Дуриха, автора «Славянской библиотеки» (Відень, 1795 р.). У свою чергу останній написав про це листа Михаєлю Денису, який працював над вищезгаданим каталогом. Але під час листування з'явилася помилка – «Чорногорія» в листі Рибая була неправильно прочитана як «Черногавія». Проте це спростування залишилось непомітним, і у 1909 р. німецький «Журнал для любителей книги» повідомляв, що першим руським друкарем був Георг Черновиц, який ще у 1493 р. у Чернігові на р. Десні надрукував ілірійською мовою кирилицьким шрифтом Октоїх Іоанна Дамаскина.

Як відомо, вітчизняні дослідники стародруків дотримуються традиційної думки, що першодрукарем був Іван Федоров, а перша книга в Чернігові була надрукована у 1646 р. Кирилом Ставровецьким у його пересувній друкарні. Стаціонарна ж друкарня була заснована чернігівським архієпископом Лазарем Барановичем у 1674 р. у Новгороді-Сіверському. Перші книги її вийшли у 1676 р., а у другій половині 1679 р. ця друкарня була переведена до Чернігова.

Ми нічого не знаємо про місце та час народження Транквіліона. Є декілька сіл, назви яких нагадують другу частину прізвища Кирила: на Волині – с. Ставрів, на Мінщині – с. Ставрово, на Гродненщині – с. Ставровці.

Прізвище Ставровецький зустрічається у «Віршах на погреб Сагайдачного» (Київ, 1622). Тут під одним віршем вміщений підпис студента київської братської школи – Ієремія Ставровецький. Ймовірно, що він був українцем. Про це свідчать елементи живої української мови у його творах та власне усвідомлення Транквіліоном себе українцем: «некоторые из руси нашей», «народови моему російскому» тощо.

© Ситий Ігор Миколайович – кандидат історичних наук, науковий співробітник Чернігівського обласного музею ім. В. Тарновського.

С. Маслов припускає, що освіту він отримав у католицькому Львівському кафедральному училищі. Тут опанував грецьку та латинську мови.

Д. Ісаєвич та І. Мицько вважають, що Кирило народився у кінці 60-х — на початку 70-х рр. XVI ст. у Ставоріві поблизу Дубна, навчався в Острозькій слов'яно-греко-латинській академії.

Коли і в якому монастирі Транквіліон став ченцем та отримав ім'я Кирило, невідомо. Можливо, це були Києво-Печерський або Унівський монастирі. Д. Ісаєвич та І. Мицько припускали, що Транквіліон (з лат. тихий, спокійний, смирний) — це чернецьке ім'я Кирила або ж псевдонім, за звичаями того часу.

За С. Масловим, більш-менш достовірні дані про Транквіліона починаються з часу, коли він викладав церковно-слов'янську та грецьку мови у Львівській братській школі, одному з осередків боротьби українців за свою самобутність в умовах католицької та польської експансії. Серед викладачів («дидаскалів») цієї школи ми бачимо відомих діячів тогочасної науки і освіти. У 1586–1588 рр. грецьку та церковно-слов'янську мови викладав архієпископ еласонський і димоникський Арсеній. 1591 р. він надрукував у друкарні Львівського братства граматику грецької мови. Одночасно з ним працював Степан Зизаній, один із перших українських богословів, борець проти унії та католицизму. До 1592 р. серед львівських дидаскалів бачимо Лаврентія Зизанія, автора слов'янської граматики 1596 р. та катехізису. Нарешті, у 1589 р. у львівській школі стало відоме ім'я Кирила, який виступив по справі Львівського братства з єпископом Гедеоном Балабаном перед патріархом Ієремією з промовою грецькою мовою на суді у Тернополі. Єпископу не подобалася ставропігія, тобто автономія братства, яка позбавляла львівського єпископа влади, а відтак і прибутків зі значної частини пастви. Боротьба набувала дуже гострих форм. Наприклад, 1 січня 1590 р. до школи прийшли друзі Балабана з челяддю, погрожували дидаскалам, а Кирилу намагалися вирвати бороду! Звідси ще одне його прізвисько — Безбородий, хоча є версія, що воно пов'язане з його переходом до уніатів. Ця ворожнеча призвела до нестерпних умов існування і фактично до розвалу школи. Дидаскали поступово почали її покидати.

Під час перебування у Львові, 24 січня 1591 р., митрополит Михайло Рогоза благословив дидаскалів братської школи Стефана та Кирила і здібних учнів на проповідь слова Божого у Львівській братській школі та інших місцях.

На запрошення Віленського братства у січні 1592 р. Кирило переїхав до Вільно і почав викладати у братській школі грецьку та слов'янську мови. Після 1592 р. впродовж 22 років ми не зустрічаємо згадок про Транквіліона. Свідчення про нього поновлюються з 1614–1615 рр., коли він уже має сан ієромонаха і стає відомим проповідником. У цей час він готує до друку Псалтир, який був виданий у Львові у січні 1615 р. з присвятою княгині Корецькій та передмовою упорядника.

Д. Ісаєвич та І. Мицько зазначають, що Кирило у 1615–1616 рр. перебував у Молдові під час походу туди польських військ.

Нарешті, Транквіліон у ці роки підготував до друку свою першу книгу «Зерцало богословія». Конспект твору він передав у Скитську (Манявську) обитель на рецензію схимонаху Іову Княгиницькому, який знайшов у ньому багато невідповідностей православним догматам. Рецензія не сподобалася автору, але змусила його внести певні корективи, тому книга вийшла у світ тільки 12 березня 1618 р. у Почаївському монастирі. Друк здійснений пересувною друкарнею Транквіліона, яка була придбана не раніше 1615 р.

З часом, за С. Масловим, у кінці 1619 р. в Рохманові, маєтку княгині Ірини Вишневецької, Кирило видав другий свій твір — «Євангеліє учителное», яке було зібранням повчань, котрі виголошував автор у недільні та інші святкові дні. До створення цього збірника Ставорецький приступив ще 1614 р. за порадами якихось знатних осіб. 19 січня 1614 р. на цю справу його благословив львівський єпископ Ієремія Тисаровський, а 1616 р. — чотири східних патріархи через Іоасафа, митрополита монемвасійського. За поліграфією нова книга схожа з «Зерцалом богословія»: той-таки шрифт, ініціали, художні прикраси, тобто надрукована вона була тією ж пересувною друкарнею.

На початку книги у різних екземплярах вміщені присвяти або католику князю Юрію Чарторийському, або католику князю Самуїлу Корецькому, або княгині Ірині Вишневецькій. З трьох меценатів найбільш імпозантно виглядає Ірина Вишневецька (1589–1619) – донька молдавського господаря Ієремії Могили, двоюрідна сестра київського митрополита Петра Могили, засновниця трьох монастирів – Густинського, Ладинського і Мгарського, активна захисниця православної церкви під час введення унії. Але її син знаменитий Ярема Вишневецький (1612–1651) став у 1631 р. ревним католиком і під час національно-визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. вирізнявся особливою жорстокістю щодо українських повстанців.

У передмові до «Євангелія учителного» автор скаржиться на переслідування з боку злих людей, які вимагали від княгині позбавити друкаря притулку та опіки. Звідки цей негатив? Транквіліон був проповідником, а проповідь у той час була новиною, і як будь-яка новина викликала підозри, котрі підсилювалися тим, що проповідництво широко практикувалося «еретиками» – католиками та протестантами. Окрім цих чинників, були особисті рахунки та схильність самого Транквіліона до католицизму. Звідси – ворожість православного оточення та гоніння, що заважали Кирилові осісти на одному місті. Він неодноразово називав себе таким собі пілігримом. На початку 1615 р. Кирило мешкає у Львові, під час видання «Зерцала» та «Євангелія» – на Волині, у 1620-х рр. – у Замості. В останньому він перекладав для ченців послання східних патріархів.

Київський собор засудив книгу як еретичну, а в Москві заборонили її купувати та читати, більше того – вимагали вилучати і спалювати усі твори Транквіліона.

Приблизно 1626 р. Кирило Ставровецький перейшов в унію. Цей важливий крок був природним завершенням його проповідницької та літературної діяльності. Хоча у «Зерцалі» та «Євангелії» Транквіліон називає себе сином Східної церкви, однак у цих творах неважко помітити приязне ставлення автора до католицизму. Він поблажливо ставився до католицького догмату про походження Святого Духа від Отця і Сина (*filioque*), тоді як православні вважали, що він походить лише від Отця. Подібну поблажливість Транквіліон виявляв щодо верховенства римського папи у християнському світі. Поштовхом для цього доленосного для історії чернігівського книгодрукування кроку було рішення згаданого вище собору.

26 березня 1626 р., можливо, в нагороду за перехід в унію Транквіліон був призначений архимандритом Чернігівського Єлецького монастиря.

Чому Кирило опинився саме у Чернігові? Чернігів дістався Польщі за Деулинським перемир'ям 1618 р. Православне духовенство за цим договором повинне було залишити Чернігово-Сіверщину та переселитися до Московії; його місце зайняло уніатське духовенство. Близько 1625 р. була заснована уніатська архієпископія під назвою Смоленської та Чернігівської. Першим архієпископом був призначений ревний уніат Лев Кревза. З 1640 р. смоленським та чернігівським архієпископом був Андрій Квашнін-Золотий.

Відомо, що рух, який охопив Українську православну церкву при вступі на польський престол королевича Владислава, привів до відновлення її прав та повернення від уніатів багатьох церков та монастирів. Однак чернігівські церкви та монастирі рішенням сейму 1635 р. залишилися уніатам (вплинуло прикордонне положення регіону).

Що стосується Єлецького монастиря, то відомо, що він заснований в XI ст. під Черніговом на Болдиних горах. Зруйнований монголо-татарами. В 1611 р. (або 1610 р.) його спалив київський підкоморій Горностай. З цього приводу Іоаннікій Галятовський писав: «Купола Єлецької церкви над хорами і по бокам упали, наконец і большой купол упал и произвел такой грохот, что слышали то во всем Чернигове. Спустя двенадцать лет люди стали собираться в Чернигов и начали селиться, но Єлецький монастир остался опустошенним».

Отримавши в управління цей напівзруйнований монастир, Транквіліон став власником і чималих маєтностей: села Овдіївка, Горбів з сінокосами та озерами, Овдіївський перевіз на Десні, 15 уволок (230 десятин) землі на р. Киянці, озеро Галин

та Святе, які архімандрит здавав у оренду чернігівському бурмістру пану Асалаю.

Біографічних даних з чернігівського періоду життя Транквіліона збереглося небагато. Дійшла заява мандруючого єпископа Анфіногена Крижановського від 30 березня 1637 р., у якій він зізнається, що минулого року за підказкою Транквіліона заніс під чужим ім'ям в чернігівські книги протестацію проти митрополита Петра Могили, слуги якого, мовляв, пограбували його та ув'язнили.

Збереглася королівська грамота від 3 березня 1643 р., згідно з якою король, беручи до уваги похилий вік Кирила та не бажаючи переходу чернігівської архімандрії до рук православних, призначає останнього коад'ютором законника ордена св. Василя Іларіона Колковського з правом зайняти вакантну архімандрію з усіма приналежними маєтностями.

Нарешті, в Чернігові Транквіліон видав свій третій твір — збірник віршів та прозових статей під назвою «Перло многоценное». Книга побачила світ 7 вересня 1646 р. За шрифтом і орнаментом вона суттєво відрізняється від двох попередніх книг, тобто, як стверджує С. Маслов, була надрукована у новій друкарні. Деякі екземпляри присвячені князю Самуїлу Карловичу Корецькому, племіннику Самуїла Іякимовича Корецького, якому було присвячене «Євангеліє учительное». Книгознавці зазначають, що книга могла бути надрукована не в Чернігові, а у Овдіївці. Вважають, що у місті прихильників унії було так мало, що архімандрит навіть не міг відновити монастир і був вимушений мешкати у зазначених селах, але і там він не мав спокою від заздрісних сусідів. Наприклад, у нього таки відібрали Горбів.

Назву книги автор пояснює так: «Для двох поважних причин: первое, для высокого богословского разума, повторе, для сладкоглаголивого риторского языка и поетицкого художества». Транквіліон писав: «Як перла родяться в глибини морской от блискавицы и с трудностию на свет виносятся», — так і зібрані у книзі статті — «суть яко перлы многоцинны, рождены от молнии небесной от светлости духа святого, в глубины небесной премудрости, а вынесены нини в мир сей долный видимый високопарным и многозрителным умом моим в вичную радость и ненасытимую сладость душам христолюбивым».

Книга надрукована в четверту частину аркуша (13x17 см), складається з 8 нумерованих аркушів, 172 нумерованих. У повному наборі 23 рядки, 45 зошитів по 4 аркуші. Використано 4 шрифти. Титул у рамці, яка має вигляд арки, що спирається на 2 стовпи, у нижній частині — серце з трьома устромленими цвяхами. Сторінки у лінійних рамках, прикрашені кількома заставками. На початку статей — фігурні ініціали, у кінці — голівки янголів, хрести тощо. Кіновар використана у титулі та на початку статей першої половини книги. Гравер — Ілля.

«Перло многоценное» складається з двох приблизно рівних за обсягом частин. Перша починається казанням «О двояких добродийствах и дарех Божких». Потім ідуть учення про Трійцю, кілька «похвал» Богу, янголам, святим, на свята та «похвала о премудрости троякой в вици сем явленной». Пануючою формою викладу цієї частини є вірші. У другій частині зібрані статті про страждання Ісуса Христа, його поховання, так звані «лекарства», тобто статті, що спонукають очиститися від гріха, покаятися. У цій частині збірника пануючою формою є проза. Загалом, за підрахунками С. Маслова, з 26 статей збірника 21 написана віршами.

Основний текст супроводжується кількома доповненнями: це — згадана присвята, яка складається із зображення герба, епіграми на герб, тексту. У деяких екземплярах замість присвяти Корецькому вміщена присвята князю Яремі Вишневецькому, в деяких її взагалі немає, а замість присвяти — епіграма про теологію. Після присвяти міститься «Предмова до чителника». У кінці книги — «Молитва трудолюбца о совершении книги», зміст, післямова друкарів, де вони вибачаються за допущені помилки: «Єслисмо що погришили в літери, просимо покорне духом кротости справляйте, а не клините, но благословите».

На думку С. Маслова, Транквіліон є типовим представником римованої прози, досилабічної манери складання віршів. У нього сполучаються вірші у 8, 8, 10, 15 та 13 складів. Ця свобода у сполученні нерівномірних віршів наближає вірші Кирила

до українських дум, для яких вільний розмір є характерною ознакою. Дослідники зазначають, що римована проза давалася Транквіліону важко, тому іноді він вдається до прози. Монотонність, риторичне багатослів'я ускладнює сприймання його віршів. Щоправда, муза деінде осяювала автора, прикладом є такі вдалі порівняння та метафори, як, наприклад: коні швидше орлів, роги гордої думи, шолом терпіння; труба, яка видає «жалосний глас»; гори, високі своєю гордістю, тощо. Деякі свої вірші Транквіліон призначав для співу, інші були прикладами для проповідей для студентів та проповідників. Мова книги наближена до живої української.

С. Маслов називає джерела збірника: твори візантійських авторів, зокрема Григорія Назіанського, Діонісія Ареопагита; Біблія; казання зі збірника «Фізіолог»; сюжети апокрифічного характеру; попередні твори автора.

У «Перле многоценном» Транквіліон заявляє себе вже ревним католиком і гаряче захищає ті догмати (*filioque*, главенство папи), співчуття до яких відчувається у його попередніх творах. Він полемізує з аріанами, кальвіністами, загалом «німецькими» еретиками, з середовища яких, на його думку, повинен з'явитися антихрист.

У своєму вірші «Лекарство розкошником того свету» Транквіліон засуджує розкішний спосіб життя світських та церковних можновладців.

У 1697 р. «Перло многоценное» було вдруге надруковане у Могильові, у друкарні Максима Воцанки. Відомі шість рукописних копій XVII–XVIII ст. книги або її фрагментів. Отже, незважаючи на заборони, книга була потрібна читачеві, причому не тільки українському. Маргіналії на сторінках другого видання, що зберігається у Чернігівському обласному історичному музеї імені В.В. Тарновського, свідчать, що книга побутувала у російській Кинешмі, серед старообрядців Брянщини. Примірники книги представлені у бібліотеках та музеях України, Росії, Польщі. У Чернігівському обласному історичному музеї імені В.В. Тарновського зберігається оригінал 1646 р., переданий у 1963 р. Тетяною Каменевою, співробітником Державної бібліотеки СРСР (зараз Російська державна бібліотека), видатним істориком книгодрукування у Чернігові та Новгороді-Сіверському.

«Перло многоценное» було останнім твором Транквіліона. У тому ж 1646 р. (за іншими даними, у 1647 р.) він помер десь у віці 75 – 80 років. Про це православний упорядник рукописного збірника XVII ст. відгукнувся так: «Здох року 1646 на том игуменстве там же».

Після Транквіліона Єлецьким монастирем деякий час лише номінально управляли уніати Маріан Оранський (до 1649 р., П. Кулаковський заперечує цей факт) та Іосиф Мещерин (згод. 1657 р.). Проте невдовзі внаслідок зміни політичних обставин монастир перейшов до православних, і єлецькими архімандритами до кінця XVII ст. були Іоанікій Галятовський (1669–1688), Феодосій Углицький (1688–1696) та Димитрій Ростовський (1697–1699). Як бачимо, зерна мудрого слова, посіяні Ставровецьким, дали багатий урожай.

Наприкінці зауважимо, що Кирило Транквіліон-Ставровецький увійшов в українську історію як видатний проповідник, вдумливий філософ, плідний поет, вірші якого містять елементи соціально-моральної критики тогочасного суспільства; прибічник і пропагандист освіти, друкованого слова, фундатор книгодрукування на Лівобережній Україні.

1. Немировский Е.А. Путешествие к истокам русского книгопечатания. – М., 1991.
2. 400 лет русского книгопечатания. – М., 1964.
3. Каменова Т.Н. Книгопечатание в Чернигове (1646–1818) // Проблемы источниковедения. – М., 1959. – Вып. VIII. – С. 267 – 313.
4. Каменова Т.Н. Черниговская типография, ее деятельность и издания // Труды Государственной библиотеки им. В.И. Ленина. – М., 1959. – Т. III. – С. 224 – 383.
5. Гусева А.А., Полонская И.М. Украинские книги кирилловской печати XVI–XVIII вв. – М., 1990. – Вып. 2. – Ч. 2.

6. Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. Книга перша (1574–1700). – Львів, 1981.

7. Ситий І., Половникова С. Чернігівські стародруки із зібрання Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського // Інформаційний бюлетень. Комітет науки і культури для зв'язків з українцями за кордоном при Академії наук України. – Додаток. Тези наукової конференції «Чернігів – перлина української культури». – 1992. – № 2. – С. 92 – 95.

8. Ситий І., Половникова С. Коллекция старопечатных книг XVII–XVIII веков из фондов Черниговского исторического музея // Книга в меняющемся мире. Седьмая научная конференция по проблемам книговедения. Секция истории книги (до начала XX в.). Тезисы докладов. – Москва, 1992. – С. 55 – 57.

9. Колекція кириличних стародруків із зібрання Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. Каталог / Упор. Ситий І., Половникова С. – К., 1998.

10. Маслов С. Кирилл Транквилион-Ставровецкий и его литературная деятельность. – К., 1984.

11. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). – К., 2006.

12. Ситий І.М. Чернігівські стародруки в зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського // Сіверянський літопис. – 2011. – № 3. – С. 12 – 14.

Статья посвящена жизни и деятельности Кирилла Транквилиона-Ставровецкого, основателя печатного дела на Черниговщине.

Ключевые слова: книга, Черниговщина, Кирилл Транквилион-Ставровецкий.

The article is devoted to the life and work of Cyril Tranquillien Stavrovetsky, founder of Printing in Chernihiv.

Keywords: book, Chernihiv, Cyril Tranquillien Stavrovetsky.

